

87. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2264, арк. 115.
88. Там само, арк. 193–198.
89. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2252, арк. 10.
90. Там само, арк. 2, 7.
91. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2264, арк. 212–212 зв.
92. Там само, арк. 216 зв, 223 зв.
93. Там само, арк. 225–226.
94. Там само, арк. 226.
95. Там само, арк. 227 зв.
96. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2345, арк. 30 зв.
97. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2265, арк. 9.; спр. 2040, арк. 54 зв.
98. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2344, арк. 62–62 зв.
99. Там само, арк. 71.
100. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2040, арк. 48.
101. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 2105, арк. 5 зв.
102. ВДАЧО, ф. 1105, оп.1, спр.2097, арк.50.
103. Козловский И.П. Отчёт о состоянии коллекций института кн. Безбородко к 1 января 1918 года. – Нежин, 1917. – 47 с.

О.І.Бонь

Д.П.Гордєєв та діяльність харківської секції науково-дослідної кафедри мистецтвознавства ВУАН

У 1920–1930-х рр. у Радянській Україні існувало два найбільших центри мистецтвознавчих досліджень – Київ і Харків. У цих містах існували і в дореволюційний час та у період боротьби за українську державу інституції, які уособлювали українське мистецтвознавство та музейництво. Можна назвати імена київського мистецтвознавця Г.Павлуцького та Є.Редіна, Ф.Шміта, які активно працювали у Харкові. У Харкові у дореволюційний час центром мистецтвознавчих досліджень став університет. У Києві – Секція мистецтв Українського наукового товариства, створеного зусиллями М.Грушевського.

Завданням цього дослідження є показати значення і роль Дмитра Петровича Гордєєва у роботі харківських мистецтвознавчих інституцій, зокрема секції науково-дослідної кафедри мистецтвознавства ВУАН.

Наукова праця харківських мистецтвознавців та пов'язаних із ними інституцій вже була предметом зацікавлення дослідників, зокрема В.Афанасьєва [1], С.Білокопя [2], С.Побожія та ін.

Саме на початок 20-х рр. ХХ ст. у Київ та Харків повернулися із Москви та Петрограда фахівці-мистецтвознавці. Це Борис Крижановський, Микола Макаренко [3], Олекса Новицький, Сергій Трійницький, Степан Яремич та деякі інші. Створення Всеукраїнської академії наук дало значний поштовх пам'яткоохоронним, музеєзнавчим та мистецтвознавчим студіям.

Також сформувалася нова генерація мистецтвознавців (Ф.Ернст [4] у Києві, Д.Гордєєв та С.Таранушенко у Харкові та ін.). У Харкові Ф.І.Шміту за короткий час вдалося згуртувати мистецтвознавців. Це, зокрема, – співробітники харківських музеїв Дмитро Гордєєв, Стефан Таранушенко, Олена Нікольська та ін. Частину їх зафіксувало фото 1921 р. [5].

Навесні 1921 р. Федора Івановича Шміта було обрано академіком ВУАН (з 1918 року він був членом секції мистецтв УНТ) [6]. Але це викликало конфлікт в академічних колах. Протистояння привело до того, що припинили роботу деякі академічні структури. Дійсним членом ВУАН у червні 1922 року також було обрано московського українського історика мистецтва Олексу Петровича Новицького [7]. З 1922 р. секцію українського мистецтва науково-дослідної кафедри мистецтвознавства ВУАН очолив академік О.П.Новицький. Це посилило потенціал мистецтвознавчих наукових сил у ВУАН.

Після від'їзду Ф.Шміта в кінці 1924 р. у Ленінград на посаду директора Державного інституту історії мистецтв, О.П.Новицький очолив науково-дослідну кафедру мистецтвознавства та почав їх реорганізацію [8]. Науково-дослідну кафедру мистецтвознавства було організовано рішенням Головопрофосвіти в липні 1922 р., а перше засідання відбулося 26 вересня 1922 р. на чолі з академіком Ф.І.Шмітом. Кафедра в практичну площину поставила вивчення найвидатніших пам'яток. З вересня 1922 до березня 1923 р. відбулося 25 засідань кафедри. Також академік Ф.Шміт продовжував керувати аспірантами харківської кафедри східноєвропейської культури О.А.Нікольською, К.А.Берладіною, М.Ю.Лейтер та Т.О.Івановською [9]. Частину завдань, які ставила перед собою кафедра було виконати важко із-за відсутності відповідних наукових сил.

Але існувала необхідність у організації та координації наукової роботи харківських мистецтвознавців. У цьому помітну роль зіграли учні Федора Шміта, і зокрема – Дмитро Гордєєв. Спочатку зупинимось на біографічних відомостях про Дмитра Петровича Гордєєва. Він народився у Харкові 26 жовтня (8 листопада – за новим стилем) 1889 р. у родині професора Харківського ветеринарного інституту та вчительки. Вихованець Харківського університету, він був залишений у 1913 р. при кафедрі історії та теорії мистецтв для підготовки до професорського звання. З того часу він працював як мистецтвознавець. У 1917 р. був обраний ад'юнктом Кавказь-

кого історико-археологічного інституту та переїхав наступного року до Тифлісу.

11 листопада 1928 р. заступник наркома освіти Полоцький запрошував Дмитра Гордєєва до роботи в Українському комітеті охорони пам'яток культури, який тоді організовувався у якості члена-фахівця [10].

У своїй автобіографії, написаній у 1950-х рр., він пише, що з 1926 до 1930-і рр. "наїздами" керував секцією київської кафедри мистецтвознавства ВУАН. А потім, коли секція була включена до Українського науково-дослідного інституту історії матеріальної культури, з 1930 до 1933 рр. був заступником директора і керівником секції історії мистецтва.

З 1926 р. Дмитро Гордєєв – дійсний член кафедри історії західноєвропейської культури. Він так оцінював тогочасну ситуацію у Харкові: "...Після від'їзду із Харкова проф. Ф.І.Шміта музейні справи, попавши у некваліфіковані руки, знаходились у Харкові у сумному стані, я був залучений Наркомосом до роботи і по музейній лінії" [11].

У Харкові йому було доручено ревізувати реорганізувати Всеукраїнський соціальний музей ім. Артема. У ньому було зібрано експонати, що розкривали історію громадянської війни, зокрема зразки озброєння Червоної армії, партизанська зброя, трофеї та зброя козацької доби.

Серед найталановитіших харківських учнів Ф.І.Шміта також можна назвати Олену Олександрівну Нікольську. Вона ще у 1916 р. співпрацювала з Дмитром Гордєєвим у Історико-філологічному товаристві й Музеї старовини та красних мистецтв Харківського університету, де вони і познайомилися [12]. Сам Дмитро Петрович значно пізніше, у 1962 р., писав, що основним науковим зацікавленням Олени Нікольської було візантинознавство та мистецтво Грузії й Вірменії [13].

Академік Олекса Новицький ініціював створення у Харкові секції науково-дослідної кафедри мистецтвознавства (керував проф. Дмитро Гордєєв з підсекцією українського мистецтва (керівник – професор Стефан Таранушенко). У листі О.Новицького до Д.Гордєєва від 30 листопада 1926 р. бачимо, що саме Дмитро Петрович опікувався справою заснування секції у Харкові [14]. Це підтверджується доповідною запискою Д.Гордєєва і С.Таранушенка до керівника Укрнауки Озерського про необхідність заснування секції від 14 листопада 1926 р. [15].

Варто врахувати, що із реорганізацією Харківського університету та переїздом до Києва Ф.Шміта опинилася перед загрозою зникнення харківська школа мистецтвознавства. А створення секції сприяло об'єднанню сил харківських мистецтвознавців і активізації їх роботи. На той момент харківські мистецтвознавці гуртувались навколо науково-дослідної кафедри європейської культури. Обставини створення і початку існування секції

можемо знайти в листі О.Новицького до Д.П.Гордєєва від 11 серпня 1927 р.: "Коли я говорив про це з нашим уповноваженим Укрнауки, Л.М.Левицьким, то він запитав мене: хто завідує цією секцією. Я назвав Вас. – Він живе у Харкові? – Ні, в Тифлісі. Тоді він [...] погодився зі мною, що Вам все рівно було б їздити, що в Харків, що в Київ і сказав, що якщо Ви на це погодитесь, то він підтримає таке клопотання... Ось зовсім в другому становищі знаходиться С.А.Таранушенко... Дійсно, він там єдиний кваліфікований представник мистецтва, і кому ж можна буде доручити хоча б інспектуру охорони пам'яток?... А якби вдалося перетягнути вас обох в Київ, то цим ми поповнили б наш настільки малий гурток мистецтвознавців, що рішуче нас не вистачає на саму необхідну роботу" [16].

У її звіті секції за квітень–червень 1928 р. говориться, що активно працював С.Таранушенко: викладав курси українського мистецтва в художньому технікумі та ІНО, вивчав творчість Г.Нарбута на виставці у березні 1928 р. у Києві в історичному музеї. Але найбільшу цінність для національної культури мали організовані ним експедиції для вивчення української дерев'яної монументальної і житлової архітектури. За літо 1927 р. досліджено, обміряно та сфотографовано 19 пам'яток у Харківській, Сумській, Ізюмській округах, охопивши найголовніші дерев'яні пам'ятки XVIII–XIX ст. на Слобожанщині, церкви в Кам'янці-Подільському і Вінниці [17] (значно пізніше на цьому матеріалі була написана визначна праця ученого "Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України"). Як керівник крайової інспектури охорони пам'яток [18], він керував дослідженням і реставрацією рухомих мистецьких скарбів. Формою роботи секції були і наукові доповіді. Так, С.А.Таранушенко з грудня 1927 до травня 1928 р. зробив їх п'ять – про дерев'яну архітектуру, її стилі та будівельну техніку, писанки.

У 1928–1929 рр. Стефан Андрійович продовжував обміри і дослідження найвидатніших дерев'яних церков, закінчив дослідження житлового будівництва в Лебедині, почав дослідження про народну металопластику, малюнки Т.Шевченка, які знаходилися в Чернігівському музеї В.Тарновського [19]. Звіт про згадані дослідження учений опублікував у другому числі "Хроніки археології та мистецтва" за 1930 рік [20]. У звіті за 1930 р. дійсний член харківської секції кафедри мистецтвознавства Стефан Таранушенко писав:

"1. Керував роботою аспіранта М.І.Зубаря.

2. Розкопки гори [біля] с.Райки на Бердичівщині (староукраїнське будівництво).

3. Експедиція з дослідження пам'яток архітектури доби торгового капіталізму на Поділлі та Чернігівщині – заміри і дослідження кількох десятків пам'яток житлового, монументального та урядового призначення..." [21]. В особовому архіві С.Таранушенка в Інституті рукопису НБУВ міститься ще цілий ряд звітів за наукові експедиції 20–30-х рр. ХХ ст.

Зусиллями наукових співробітників харківської секції підготовлено і видано у Харкові у 1928–1929 рр. наукове видання "Мистецтвознавство. Збірник 1". Та в умовах року "великого перелому" цей збірник влада сприйняла неприхильно [22].

Необхідно відзначити, що наукові співробітники секції (вони ж – учні Ф.Шміта) О.Нікольська, О.Берладіна, Є.Берченко активно досліджували мистецтво Кавказу. Тут позначився, на нашу думку, вплив академіка Ф.Шміта і те, що Д.Гордєєв жив і працював у Тифлісі. Здійснювались наукові експедиції в Грузію і Вірменію.

Після липневої сесії ВУАН 1930 р., на якій I та III відділи були реорганізовані у II Соціально-економічний відділ, у ході ідеологічної перебудови Академії 1931 р., цькування учених, керівник кафедри О.П.Новицький потрапив також до числа опальних академіків [23].

У той же період секція кафедри мистецтвознавства переходить до створеного Українського інституту історії матеріальної культури.

У 1932–1933 рр. ситуація у колі харківських мистецтвознавців погіршилась. Фактично притиснуті ідеологічними догмами не працювали аспіранти. Це видно з листування Д.Гордєєва і О.Нікольської того часу.

До того ж ідеологічне цькування і арешти призводять до фактичного знищення харківської секції кафедри мистецтвознавства у 1933 році. Хронологія арештів виглядає так: 10 жовтня заарештовують Д.Гордєєва, 14 жовтня – С.Таранушенка, 21 жовтня – В.Зуммера та О.Нікольську. Провідні ролі міфичної контрреволюційної організації відводились "українському націоналісту" С.Таранушенку та проросійським В.Зуммеру й Д.Гордєєву. Їх "мета" – повалення радянської влади і встановлення демократичної республіки. Так з'явився міф про українсько-російський фашистський блок у Харківському художньо-історичному музеї, де накопичувався "арсенал" зброї.

19 жовтня 1933 р. ГПУ провело обшук у Харківському державному художньо-історичному музеї і вилучило вогнепальну зброю [24].

Слідчі змусили підписати зізнання Д.Гордєєва, С.Таранушенка, О.Поплавського. А О.Берладіна та О.Нікольська не визнали себе винними і їх чекали менш серйозні покарання.

Як пише сам Дмитро Гордєєв, з 9 листопада 1933 до липня 1936 р. він перебував під слідством, а потім – на засланні. У квартирі Гордєєвих у

Тифлісі було проведено обшук. Було вилучено особисте листування [25]. На першому ж допиті слідчий Рєзников оголосив, що Дмитро Петрович звинувачується у підготовці до повстання як член контрреволюційної організації. І саме наймовірне – у створенні "арсеналу" у музеях Харкова [26]. Які методи використовували слідчі згадував Д.П.Гордєєв у квітні 1958 р. у проханні про повну реабілітацію. Постійні нічні допити, холодна камера, загострення ревматизму, сфальсифіковані протоколи, які вимагали підписати слідчі, які поспішали виконати "план". Результатом такого "слідства" стало заочне засудження за сумнозвісною статтею 54 Кримінального кодексу і призначення покарання – 5 років таборів із зарахуванням попереднього ув'язнення [27]. Це порівняно м'яке покарання, очевидно, було призначено із-за непереконливості доказів "вини" науковця.

Місцем його заслання був БАМ (Байкало-Амурська магістраль) табір НКВС. Окрім роботи на будівництві, працював у канцелярії, а згодом – у типографії БАМЛага. Д.П.Гордєєв був достроково звільнений у 1936 р. А 31 березня 1959 р. – реабілітований рішенням президії Харківського обласного суду [28].

У той же час збирались компрометуючі матеріали і на київських мистецтвознавців. Ще у березні 1933 р. керівник Всеукраїнського музейного містечка П.П.Курінний на допитах в органах ДПУ УСРР говорив, що О.П.Новицький є ланкою, яка зв'яже різні групи "українських націоналістів" [29]. 27 березня 1934 р. була арештована Євгенія Рудинська – працівниця Музею українських діячів науки і мистецтва, який очолював О.П.Новицький "викривала" міфічну контрреволюційну організацію, до якої входили П.П.Курінний, Д.М.Щербаківський та інші причетні до кафедри учені. За нацдемівську агітацію і участь у контрреволюційній агітації її було заслано [30].

У листопаді 1933 р. за свідченнями співробітників кафедри мистецтвознавства Ф.Ернста і С.Таранушенка було "доведено" її причетність до контрреволюційної організації [31]. Теж саме "підтвердив" на допитах 8 та 13 січня 1934 р. Д.П.Гордєєв вказуючи, що академік О.П.Новицький був ланкою, що з'єднувала контрреволюційні кола, керуючи кафедрою мистецтвознавства, до якої входили "контрреволюціонери" [32]. Аналогічні свідчення вдалося отримати спецслужбам від С.А.Таранушенка і Ф.Л.Ернста і на М.О.Новицьку (доньку академіка), яка нібито також входила до контрреволюційної організації [33].

У листі наркому внутрішніх справ Закавказької Соціалістичної Федеративної Республіки від 15 вересня 1936 р. Дмитро Петрович, основним змістом цього листа було прохання дозволити прописку (а значить і постійне проживання) у Тифлісі після дострокового звільнення з таборів у

Бамлазі. У цьому документі він згадує, що у Харкові його було засуджено у зв'язку зі справою М.Скрипника за "смичку" з українськими націоналістами.

Але від арешту академіка О.Новицького "врятувала" смерть. 24 вересня 1934 р. він помер від раку [34].

Таким чином, викладений вище матеріал дозволяє зробити висновок про те, що науково-дослідна кафедра мистецтвознавства ВУАН та її харківська секція налагодили працю в двох основних напрямках – дослідження українського мистецтва (тут найбільш помітну роль відіграв Стефан Таранушенко) і всесвітнього мистецтва (провідником став Дмитро Гордєєв).

Але харківська секція науково-дослідної кафедри мистецтвознавства ВУАН, як і сама кафедра припинила свою діяльність через масові репресії її членів. А це надовго знизило рівень мистецтвознавчих досліджень та перервало зв'язок поколінь науковців.

Література

1. Афанасьєв В. Покликання стало його долею // Культура і життя. – 1997. – 13 серпня.
2. Див.: Білокінь С. Мистецтвознавець, етнограф: До 80-річчя від дня народження С.А.Таранушенка // Народна творчість та етнографія. – 1969. – №6. – С. 67–69; Білокінь С. Стефан Таранушенко // Український календар. – 1979. – Варшава: УСКТ, [1978]. – С. 91–95; Його ж. Велетень мистецтвознавства // Пам'ятки України. – 1989. – №3. – С. 12–18; Його ж. Двадцять років у житті і діяльності С.Таранушенка // С.А.Таранушенко та проблеми вивчення мистецтва Слобожанщини XVIII–XIX століть: Тези доповідей та повідомлень наук.-теор. конф., присвяченої 100-річчю від дня народження С.А.Таранушенка. – Суми, 1989. – С. 7–10. Білокінь С. Українська зірка вченого: [Про Ф.І.Шміта] // Пам'ятники України. – 1987. – №1.
3. Див.: Макаренко Д.Є. Микола Омелянович Макаренко. – К.: Наукова думка, 1992. – 166 с.
4. Див.: Білокінь С. Федір Ернст // Пам'ятники України. – 1985. – №2 (64). – С. 32–33; Його ж. Федір Ернст і Київ // Наука і культура: Україна. – К., 1988. – Вип. 22. – С. 506–511; Його ж. Федір Ернст // Сучасність. – Мюнхен, 1990. – Липень–серпень. – Ч. 7–8 (351–352). – С. 86–98; Нестуля О.О. Україна стала його долею // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 101–113 та ін.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 278, №1635.
6. Білокінь С. Українська зірка вченого: [Про Ф.І.Шміта] // Пам'ятники України. – 1987. – №1 (71). – С. 24–26; Нестуля О.О. Понад усе ставив істину // Репресоване краєзнавство. – С. 38.
7. ІР НБУВ, ф. 279, №4, арк. 1.
8. ІР НБУВ, ф. 291, №312, арк. 7 зв., 10; ф. 279, №6, арк. 2.

9. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 2, спр. 1184, арк. 1. Документи кафедри катедри відклались в архіві Народного комісаріату освіти і дублюються в інших архівах. Інколи, як цитований документ, надавались звіти російською мовою, а в інші органи – українською.

10. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМУ), ф. 208, оп. 1, №324, арк. 1.

11. Там само, ф. 208, оп. 2, №251, арк. 3.

12. Побожій С. Олена Нікольська. Портрет на тлі тоталітарної доби // Пам'ятки України. – 1998. – №1. – С. 116.

13. ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 1, №69, арк. 1.

14. Там само, ф. 208, оп. 1, спр. 188, арк. 2.

15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ), ф. 166, оп. 6, спр. 5954, арк. 2–3.

16. ЦДАМЛМ України, ф. 208, оп. 1, спр. 188, арк. 5.

17. ІР НБУВ, ф. 278, №1371, арк. 1–2.

18. Нестуля О.О. Дослідник народного мистецтва (С.А.Таранушенко) // Репресоване краєзнавство. – К.: Рідний край, 1991. – С. 175.

19. Ці дослідження перегукувались з роботою Олекси Новицького над мистецькою спадщиною Великого Кобзаря. У 1929–1930 рр., коли видавництво "Рух" готувало серію "Українське малярство" С.Таранушенко редагував цю серію і, зокрема, монографію академіка про Т.Шевченка. В листі від 18 грудня 1930 р. він писав: "...Ваша оця робота про Шевченка мені дуже подобається – стисла ...виразна і стане вона окрасою серії" (ІРНБУВ, ф. 279, №1221–1222, арк. 2).

20. Таранушенко С.А. Звіт за досліди в галузі українського мистецтва рр. 1928–1929. Проф. Стефан Таранушенко / Хроніка археології та мистецтва / За ред. Валерії Козловської. – К., 1930. – Ч. 2. – С. 65–70.

21. ІР НБУВ, ф. 278, №1371, арк. 4.

22. Мистецтвознавство: Збірник 1. – Х., 1928–1929. – 165 с.

23. ІР НБУВ, ф. 279, №9, арк. 7.

24. Побожій С. Олена Нікольська. Портрет на тлі тоталітарної доби // Пам'ятки України. – 1998. – №1. – С. 122.

25. ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2, №247, арк. 1.

26. Там само, ф. 208, оп. 2, №251, арк. 3 зв.

27. Там само, арк. 3 зв.

28. Там само, арк. 6.

29. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 263, оп. 1, спр. ФП–48628, арк. 46.

30. Там само, спр. 26867–ФП, арк. 1, 3, 10

31. Там само, спр. 30355–ФП. Т. 2, арк. 1, 6.

32. Там само, арк. 8.

33. Там само, спр. ФП-30355, арк. 6–7.

34. ІР НБУВ, ф. 279, №22.